

1892-1895 ԹԹ. ԿԱՐՍԻ ՄԱՐԶԻՑ ԵՐԿԻՐ ԱՆՑԱԾ ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԵՎ ԶԻՆԱՏԱՐ ԽՄԲԵՐՆ ՈՒ ԴՐԱՆՑ ԴԵՐԸ ԱՐԵՎՄՏԱՅԱՅԵՐԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Ռուսաստանին անցած Կարսի սանջակից, Չըլդրի սանջակի մեծ մասից և Բասենի սանջակի մի փոքր մասից ստեղծվեց վարչական մի միավոր՝ Կարսի մարզ անվանումով:

Շնորհիվ իր աշխարհագրական նպաստավոր դիրքի՝ Կարսը և նրա հարակից շրջանները առանձնահատուկ նշանակություն են ստանում XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին ծավալված հայ ազատագրական զինյալ պայքարում: Կարսի մարզը ոչ միայն Երկիր մեկնող մարտական և զինատար խմբերի գլխավոր խարխսխներից մեկն էր հանդիսանում, այլև դառնում է Յ. Յ. Դաշնակցության այն կարևոր դարբնոցը, որտեղ իրենց մկրտությունն են ստացել հայ ազատագրական պայքարի շատ նշանավոր գործիչներ: Հայ ազատագրական պայքարում Կարսի մարզի յուրահատուկ դերի հստակ բնութագրումը տրված է Ռուբենի (Մինաս Տեր-Մինասյան) ստորև բերվող տողերում. «Կարսը իր շրջաններով նստած էր Երկիր տանող ճանապարհներուն վրայ: Անոր փեշերուն տակէն էր, որ կարելի էր գնալ Բագրեւանդ, Էրզրումի շրջանները, Խնուս եւ Ախլաթ, Հարք եւ Ապահունիք, հեռաւոր Քաջբերունիք եւ Տմօրիք, Վարդօ, Տարօն եւ լեռներու մէջ կորած Սասնոյ աշխարհը: Կարսը հիւսիսային եւ հարաւային Հայաստանի օղակն ու բանալին էր եւ իբրեւ կայան կը խարսխէր եւ ամէն ինչով կ'օժանդակէր բոլոր այն անհատներու, որոնք մէկ կողմէն միւս կողմը կ'անցնէին՝ ազատութիւնը կերտելու նպատակով»¹:

Դեռևս 1880 -ական թթ. Կարսի մարզից Երկիր էին անցել մի շարք խմբեր և անհատներ: Այդ խմբերից իր թվակազմով և հայ բնակչության շրջանում ունեցած ազդեցությամբ աննախադեպ էր 1890 թ. Սարգիս Կուկունյանի գլխավորած արշավախումբը: Բայց, Կարսի մարզում արևելահայ երիտասարդներից խմբեր կազմավորելու և Երկիր առաքելու գործն առավել կազմակերպված բնույթ ստացավ 1890-ական թթ., երբ գործի ղեկավարությունը ստանձնեց նորակազմ «Հայ հեղափոխական Դաշնակցություն» կուսակցությունը:

1892 թ. Թիֆլիսում ժամդարներիայի արթուն հսկողության տակ կայացած Յ. Յ. Դաշնակցության առաջին ընդհանուր ժողովը ազդարարում էր. «Յ. Յ. Դաշնակցութիւնը ապստամբութեան միջոցով իր նպատակին հասնելու համար կը կազմակերպէ յեղափոխական խմբեր, որոնք կառավարութեան դէմ անընդհատ եւ զօրեղ կռիւ հետ կռիւ կը մղեն նաեւ այն ընդհանուր պայմաններուն դէմ, որոնցից նեղուած են միեւնոյն ժամանակ թէ հայ եւ թէ օտար տարրերը»²: Ժողովում ընդունած ծրագրում ՅՅԴ-ի առջև դրված խնդիրներ էին հռչակվում հետևյալ սկզբունքները՝ «1. Կազմապերպել մարտական խմբեր, պարապել անոնց հետ եւ գործով պատրաստել, 2. Ամէն միջոց գործադրել ժողովուրդը զինելու համար, 3. Կազմակերպել յեղափոխական կոմիտեներ եւ սերտ կապեր հաստատել անոնց հետ, 4. Ուսումնասիրել Երկիրն ու ժողովուրդը յեղափոխական տե-

¹ Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Ա. հատ., Երեւան, «Աղանա» հրատ., 1990, էջ 124-125:

² Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 1457, ց. 1, գ. 1, թ. 8, նա՛ն Դիւան Յ. Յ. Դաշնակցութեան, յաւելւած «Հայրենիք» ամսագրի, Ա. հատ., կազմեց Ս. Վրացեան, Պոսթըն, 1934, էջ 101, նա՛ն Նիւթեր Յ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար (այսուհետև՝ Նիւթեր...), խմբ. Հր. Տասնապետեանի, հրատ. Յ. Յ. Դաշնակցութեան, Բ. հատ., Բ. տպագր., 1985, էջ 14-15:

սակետից...»¹: Չնայած ընդհանուր ժողովը տեղի էր ունենում գաղտնիության պայմաններում, այնուհանդերձ, նրա ընդունած որոշումներն ու ծրագիրը հայտնի են դառնում ցարական ժամդարմերիային: Ոստիկանության դեպարտամենտի՝ 1892 թ. հոկտեմբերի 14-ի թիվ 5194 գրության մեջ, որն ուղղված էր ոստիկանական վարչությանը, կետ առ կետ ներկայացվում է ՀՅԴ ընդհանուր ժողովի ընդունած որոշումներն ու սկզբունքները²:

Մինչ դեռ Թիֆլիսում շարունակվում էին ընդհանուր ժողովի նիստերը, նրա նախաձեռնողներից ախալցխացի Տիգրան Օքոնյանը Ուսուլ Գևորգի, Քոռ Եղոյի, ղոնաղաճի Մարտիկի հետ մի խումբ է կազմում և անցնում Օլթի՝ Երկիր (Արևմտյան Հայաստան) անցնելու նպատակով: Այստեղ նրան են միանում տեղացի մի քանի երիտասարդներ: Խումբը երկու շաբաթ մնում է Օլթիի շրջանում: Տեղական իշխանությունները բացահայտում են դրա գոյությունը: Տեսնելով, որ իր ներկայությունը վտանգավոր է դարձել տեղի հայկական գյուղերի համար՝ խումբը փորձում է անցնել ռուս-թուրքական սահմանը, բայց անհաջողության է մատնվում: Տիգրան Օքոնյանը ցրում է խումբը, զենքերն ի պահ է տալիս ճուրճութիս գյուղի հայ գյուղացիներին, իսկ ինքն անցնում է Երզրում³:

Ատրպետի վկայության համաձայն 1892 թ. մի քանի ախալցխացի երիտասարդներ. «խմբեր կազմելով Արդահանի, Օլթիի, Նառիմանի ճանապարհով իջել էին Երզրում: Բայց մի քանիսը բռնուել, բանտարկուել էին եւ ռուսական կառավարութեան միջոցով ազատուել էին, եկել Կարս»⁴:

ՀՅԴ առաջին ընդհանուր ժողովից հետո՝ 1893 թ. սկզբին, Թիֆլիսից Կարս է անցնում Արաբոն (Առաքել, Ստեփանոս Մխիթարյան)՝ Երկիր անցնելու նպատակով: Այդ մասին Ռոստոմին ուղղված 1893 թ. փետրվարի 11-ի նամակում ՀՅԴ հիմնադիր-անդամ Քրիստափոր Միքայելյանը գրում է. «Արաբոն Լեւոնի եւ մի քանի ընկերների հետ ուզում է Երկիր մտնել, գուցէ յաջողուի ուղարկել: Ես կատաղում եմ, որ մի կարգին ընկեր չունենք դրանց հետ գնալու համար, իմ կարծիքով հանգամանքները նպաստաւոր են եւ գործը շատ կարելոր, եթէ փոքր ինչ ուշանան, գուցէ ես ինքս վճռեմ 2-3 ամսով գնալ դրանց հետ»⁵: Վերոհիշյալ տողերը ցույց են տալիս, որ ՀՅԴ բյուրոն շատ էր կարևորում Արաբոյի դերը Տարոնում ՀՅԴ կոմիտեներ կազմակերպելու տեսանկյունից: 1893 թ. գարնանը Արաբոն 16 հոգանոց լավ զինված խմբով Կարսի մարզից անցնում է ռուս-թուրքական սահմանը՝ ուղղություն վերցնելով Խնուս-Մուշ: Ճանապարհին՝ Ղոզլուի սարերի մեջ քրդերի հետ կռվի ժամանակ սպանվում է Արաբոյի զինակից ալիզոնանցի Լևոնը: Արաբոն «իր հետ վերցնելով իր ընկերներէն միայն հինգ հոգի, քիւրտերու տարազով կը շարունակէ ճամբան դէպի Դուրան (Մուշ)»⁶, բայց Գյուլառաջի ձորում՝ Մուշի և Խնուսի միջև, դարձյալ բախվում է քրդերի հետ: Կռվում սպանվում են Արաբոյի զինակիցներ Բուլղարը, խնուսցի Մելքոնը, մշեցի Ավոն և Մարտոն: Արաբոն և ախալցխացի Վարդանը մեծ քաջություն են դրսևորում, բայց նրանց բոլոր ջանքերը՝ ճեղքելու թշնամու օղակն ու

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 1, թ. 8, նա'ն Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Ա. հատ., էջ 101, նա'ն Նիւթեր..., Բ. հատ., էջ 15:

² Տե'ս ժամդարմական վարչութեան զեկուցումները հայերի հեղափոխական շարժումների մասին, «Նորք», գրական, գիտական յեւ քաղաքական հանդես, գիրք 5-6-րդ, Յերեւան, 1925, էջ 427-428:

³ Տե'ս Արամայիս Ազնաւորեանի յուշերը, գրի առաւ Ե. Հայրապետեան, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, յուլիս, 1937, թիւ 9, էջ 145-146:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 2, գ. 9, թ. 112:

⁵ Քրիստափոր Միքայելեանի նամակները, խմբ. Հր. Տասնապետեանի, Պէյրուք, 1993, էջ 13:

⁶ Ռուբէն, մշվ. աշխ., Գ. հատ., Երեւան, 1990, էջ 59:

հասնելու հանդիպակաց Տավրոսի լեռները՝ իզուր են անցնում: Թեև Արաբոն զոհվում է այդ կռվում, բայց ժողովուրդը երկար ժամանակ չէր հավատում, որ նա մեռած է¹:

Արաբոյի խմբից հետո՝ 1893 թ. վերջին Կարսի ՅՅԴ կենտոնական կոմիտեն Երկիր է ուղարկում ՅՅԴ գործիչների երկրորդ խումբը, որի կազմում էին Ղարա-Մելիքը (Բարսեղ Տեր-Գրիգորյան), Քեռին (Արշակ Գավաֆյան), ղարաբաղցի Արշակը, Ջալլադը (Երվանդ Բաբերյան): Նրանք բարեհաջող հասնում են Կարին (Էրզրում) և հաստատվում այնտեղ²:

1893 թ. Կարսում Անդրանիկ Օզանյանի գտնվելու և այնուհետև Երկիր անցնելու մասին տեղեկությունների ենք հանդիպում Ա. Չելեպյանի³ և ակադեմիկոս Յր. Սիմոնյանի⁴ աշխատություններում, իսկ Յնչակյան Սիրվարդի «Մեծն Մուրատ» գրքում Սասնո առաջին ապստամբության օրերին (1894 թ.) այստեղ կայացած մի ժողովի մասնակիցների թվում նշվում է նաև Անդրանիկի անունը⁵: Կարծում ենք վերոհիշյալ տեղեկությունը չի չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ այն հաստատող որևէ սկզբնաղբյուր չկա: Առավել ևս, որ Անդրանիկն իր հուշերում գրում է, որ առաջին անգամ Երկիր է մտել 1895 թ.⁶:

Մինչ Թիֆլիսում ձևավորվում էր Յ. Յ. Դաշնակցությունը, իսկ Կարսի մարզում ստեղծվում էին առաջին հեղափոխական կառույցներն ու կոմիտեները, 1891 թ. Սասուն անցած հնչակյան գործիչ Միհրան Տամատյանը, ավելի ուշ նաև Համբարձում Պոյաճյանը (Մեծն Մուրադ) Սասնո ժողովրդին Օսմանյան կայսրության դեմ ըմբոստության էին դրդում՝ նպատակ ունենալով այդ կերպ Հայկական հարցի վրա հրավիրել Անգլիայի ուշադրությունը և Արևմտյան Հայաստանում գործադրել տալ Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածով նախատեսված բարենորոգումները: 1891-1893 թթ. մի շարք բախումներ են տեղի ունենում սասունցիների և շրջակա քրդական աշիրեթների միջև: 1894 թ. բոլոր կողմերից պաշարված Սասունը կռվի էր պատրաստվում թուրքական կանոնավոր զորքերի հետ: Եթե մինչ այդ հնարավոր էր հնատիպ հրացաններով, սրերով ու դաշույններով դիմակայել քրդերի հարձակումներին, ապա այժմ կռիվը շարունակելու համար անհրաժեշտ էին ժամանակակից զենքեր, որոնք սասունցին չուներ: Յնչակյան կենտրոնը Սասնո ապստամբության ղեկավարներին խոստացել էր անհրաժեշտ քանակությամբ զինամթերք տրամադրել Կարսի մարզից: Խոստացված զենքերը ստանալու համար 1893 թ. վերջերին անձամբ Կովկաս է մեկնում Համբարձում Պոյաճյանը: Հասնելով Թիֆլիս՝ նա դիմում է տեղի Յնչակյան կառույցին: «Չետեւեալ իրիկունը մենք ունեցանք ընդհանուր ժողով»⁷, - վերհիշում է հնչակյան գործիչ, գրող Ատրպետը (Սարգիս Մուբայաճյան): Ժողովին մասնակցում են Ատրպետը, Շիրվանզադեն (Ալեքսանդր Մովսիսյան), Ղազարոս Աղայանը, Սև Սանդրոն, Սամարցյանը, Խաչիկ Վարդանյանը, Երվանդ Մինասյանը, Համբարձում Պոյաճյանը և ավալցիացի Լևոնը: Մուրադը ձգտում էր հնարավորինս շատ հրացան ձեռք բերել և այն հասցնել Սասուն: Ժողովում Մուրադը ներկայացնում է իր ծրագիրը: «Նա յայտարարեց, որ Մուշի կեդրոնական զօրանոցում 15.000 հատ այնա-

¹ Մանրամասն տե՛ս «Յեղափոխական ալպոն (ազատագրական պայքարի յուշամատեն)», խմբ. Ա.Օ, հատ. 6, Պէյրուք, 1965, էջ 62-64, տե՛ս նաև «Յեղափոխական ալպոն», հատ. 8, Թեհրան, 1970, էջ 336-339:

² Տե՛ս Վալադեան Վ., Քեռին, «Հայրենիք» ամսագիր, դեկտեմբեր, 1959, թիւ 12, էջ 53:

³ Տե՛ս Չելեպյան Ա., Ջորավար Անդրանիկ և հայ հեղափոխական շարժումը, Երևան, 1990, էջ 7-9:

⁴ Տե՛ս Սիմոնյան Յր., Անդրանիկի ժամանակը, երկու գրքով, Ա. գիրք, Երևան, 1996, էջ 72:

⁵ Տե՛ս Սիրվարդ, Մեծն Մուրատ (Համբարձում Պոյաճեան. կեանքն ու գործունեությունը), Փրակիտենս, 1955, էջ 30:

⁶ Տե՛ս Անդրանիկի յուշերը, Պէյրուք, «Ազդակ»-ի տպարան, 1935, էջ 16:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 2, գ. 7, թ. 47:

լի հրացան կայ՝ 5 միլիոն փամփուշտով, որը պահպանում են 120 զինուորներ, որոնք մեծամասամբ միշտ զօրանոցից բացակայ են, – հիշում է Ատրպետը. – Մուրատի ծրագիրն էր՝ մի գիշեր սասունցիներով հանկարծակի հարձակուել զօրանոցի վրայ, զենքերը վերցնել եւ տանել Սասուն, որպեսզի եթե օսմանցիները իրենց պաշարեն, հնարաւորութիւն ունենան ամբողջ բնակչութեանը թւանքով զինել եւ դիմադրել օսմանեան զօրքերին: Պարագան շատ նպաստաւոր էր, ծրագիրը՝ նպատակահարմար եւ գործադրելի, բայց 150 կամ 100 զենք 200.000 փամփուշտով գտնելն անհնարին էր»¹, - իր խոսքը եզրափակում է Ատրպետը: Այնուհետև նա նշում է, որ Արդահանում կար 35 բրիտանական հրացան, Կարսում՝ 24, Ալեքսանդրապոլում՝ 32, իսկ Երևանում՝ 50: Բայց դրանք պատկանում էին Զ. Յ. Դաշնակցությանը: Ղ. Աղայանի խորհրդով Մուրադը դիմում է ԶՅԴ-ին, սակայն, ԶՅԴ ղեկավարներից Սիմոն Զավարյանը ԶՅԴ բյուրոյի անունից պահանջում է, որ Մուրադն ու իր զինակիցները հետագայում հաշվետվութուն ներկայացնեն ԶՅԴ բյուրոյին իրենց գործունեության վերաբերյալ, որից, սակայն, Մուրադը հրաժարվում է²: Նույն պատասխանն է տալիս նաև Քրիստափոր Միքայելյանը: Միաժամանակ նա ԶՅԴ տեղական կառույցներին հրահանգ է տալիս առանց ԶՅԴ բյուրոյի իմացության ոչ ոքի զենք ու փամփուշտ չտալ³: ԶՅԴ Թիֆլիսի բյուրոյի նման դիրքորոշումը հասատվում է նաև «Դրոշակ»-ում հրատարակված Զրայր-Դժոխքի (Արմենակ Ղազարյան) նամակի ստորև բերվող տողերով. «Եւ դու՝ Զայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն, արդեօք խղճի խայթ չես զգար, երբ Մուրատի երեսին փակեցիր քո դուռը, անօգնական թողիր նրան միայն այն պատճառով, որ նա պատկանում էր Զնչակեան խմբին»⁴: Ս. Զավարյանից և Քր. Միքայելյանից մերժում ստանալով՝ Մուրադը 1894 թ. սկզբին անցնում է Կարս՝ փորձելով անհրաժեշտ զինամթերքը ստանալ տեղի ԶՅԴ կենտրոնական կոմիտեից: Կարսի ԶՅԴ կենտրոնական կոմիտեն Մուրադին տալիս է 12 ոսկի և մի քանի հրացան⁵: Իր նախկին անգիջում կեցվածքից նահանջում է նաև Մուրադը: Նրան որոշակի զենք են տրամադրում նաև մի քանի դաշնակցականներ Բաքվից, Երևանից և Էջմիածնից: «150 մաուզերի եւ երկու միլիոն փամփուշտի փոխարէն 30-ի չափ զենք եւ 200.000 փամփուշտով ճանապարհ դրեցինք Մուրատին դէպի Երկիր»⁶, - գրում է Ատրպետը: Մուրադի բերած զենքերը շատ քիչ էին Սասունի կարիքները հոգալու համար: Ուստի նրա հանձնարարությամբ զենք ձեռք բերելու նպատակով 1894 թ. Կովկաս են անցնում Զրայր-Դժոխքը, Կառնենու Մկրտիչը, ղզլաղաճցի Պողոսը, գոմերցի Զովիկը՝ մի քանի մարտիկներով: Կարսում հանդիպելով տեղի Զնչակյան գործիչներին՝ նրանք զենք են պահանջում, բայց «Զնչակեան կուսակցութիւնը լուրջ պատրաստութիւններ չունէր եւ մանաւանդ զուրկ էր զինական կարելիութիւններէ»⁷: ԶՅԴ Կարսի գործիչներ Զալլադի, Տուրբախի (Զարություն Կիրակոսյան-Այվազյան), Թևանենց Ալեքի շնորհիվ խնդրին իրազեկ է դառնում Կարսի ԶՅԴ կենտրոնական կոմիտեն, որն այս անգամ ևս պատրաստականություն է հայտ-

¹ ԶԱԱ, ֆ. 1456, ց. 2, գ. 7, թ. 48:

² Տե՛ս «Դրոշակ», յաւելւած, յուլիս, 1895, թիւ 9:

³ Տե՛ս ԶԱԱ, ֆ. 1456, ց. 2, գ. 7, թ. 49, նաև նույն տեղում, ց. 2, գ. 9, թ. 122:

⁴ «Դրոշակ», յաւելւած, յուլիս, 1895, թիւ 9:

⁵ Տե՛ս Դիւան Զ. Յ. Դաշնակցութեան, Ա. հատ., էջ 180, տե՛ս նաև **Փափագեան Վ.**, Իմ յուշերը, Ա. հատ., Պոսթըն, 1950, էջ 33, տե՛ս նաև **Ռոստոմ** (մահուան վաթսուամեակին առթիւ), խմբ. Զր. Տասնապետեանի, Պէյրուք, 1979, էջ 100, տե՛ս նաև **Ռոստոմ**, Նամականի (մահուան ութսուամեակին առթիւ), խմբ. Զր. Տասնապետեանի, Պէյրուք, 1999, էջ 31:

⁶ ԶԱԱ, ֆ. 1456, ց. 2, գ. 7, թ. 49:

⁷ **Սասունի Կ.**, Զրայրի դերը հայ ազատագրական շարժման մէջ (ակնարկ մը անոր յեղափոխական նկարագրին վրայ), տպարան «Ատլաս», Պէյրուք, 1964, էջ 17:

նուն զենք և զինամթերք տրամադրել: 1894 թ. ՀՀԴ տրամադրած զենքերով երկիր է անցնում ղզլաղաճցի Պողոսի 26 հոգանոց խումբը, որն ապահով հասնում է Սասուն¹:

Կարսի մարզի տարածքից Սասուն զենք փոխադրող հաջորդ խումբը բաղկացած էր արևելահայ և արևմտահայ 17 երիտասարդներից, որոնց մեջ էր նաև դեռևս պատանի շենիկցի Չոլուն: Խումբը 1894 թ. հունիսի կեսերին բարեհաջող անցնում է ռուս-թուրքական սահմանը, բայց Ղարաքիլիսա գյուղի մոտ հանդիպում է թուրքական զորքի: Չդիմանալով թշնամու արձակած կրակին՝ խմբի մի մասը հետ է վերադառնում ռուսական տարածք, իսկ մեծ մասը շարունակում է ճանապարհը: Չորքը սկսում է հետապնդել նրանց: Տեսնելով, որ թշնամին մոտենում է, հայ մարտիկները դիմադարձում են կրակը և փախուստի մատնում նրան: Թշնամին օգնություն է խնդրում Ղարաքիլիսայի զորամասի հրամանատարից: Վերջինս անմիջապես շտապում է օգնության²: Չորս ժամ տևած կռվից հետո խումբը, օգտվելով վրա հասած մթությունից, խուսափում է հետագա կռվից և շարունակելով ճամբան՝ ապահով հասնում է Սասուն: Խմբի անդամներից թշնամու ձեռքն են ընկնում միայն Առաքելն ու Մկրտն: Նրանցից ծեծի և չարչարանքի միջոցով փորձում են իմանալ խմբի նպատակակետն ու երթուղին, բայց ապարդյուն³:

1894 թ. ամռանը Կարսից զինատար խմբով Սասուն է անցնում նաև շենիկցի Ստեփանը՝ իշխան Գրգոյի (Գրիգոր Մոսեյան) հորեղբոր որդին: Ապահով հասնելով Սասուն՝ նա երկու շաբաթ անց դարձյալ վերադառնում է Կարս ու զենք ուզում: Այդ հանգամանքը կասկած է հարուցում Կարսի ՀՀԴ «Ջրաբերդ» կենտրոնական կոմիտեի մոտ, ուստի այս անգամ նրան զենք չեն տալիս⁴: Շուտով հասնում է Սասունի ապստամբության վախճանի, ժողովրդի կոտորածի և Մուրադի ու Գևորգ Չավուշի (Գևորգ Ադամյան-Ղազարյան) ձերբակալման լուրը:

Հրայրը և Կառնենու Մկրտիչը, որոնք Կարսում մտնում են ՀՀԴ շարքերը, Սասուն չեն վերադառնում: Նրանք անցնում են Ռումինիա՝ տեղի հայ գաղութում հեղափոխական կազմակերպություն ստեղծելու համար⁵: Ռումինիայի Սուլիմա քաղաքում Հրայրը տեղի հայ երիտասարդներից հավաքագրում է 50 (որոշ տվյալներով՝ 60-70) հոգանոց մի խումբ, որի կազմում էր նաև շապին-գարահիսարցի Անդրանիկ Օզանյանը: Այդ խմբով Հրայրն անցնում է Կարս, որտեղ նրան է միանում նաև Բաթումից այստեղ անցած բաբերդցի Արշակ Ներսիսյանը (ապագա Սեպուհը): 1894 թ. Կարսում էր հաստատվել նաև ախլաթցի Սերոբ Վարդանյանը (Աղբյուր Սերոբ), որը Սուլիմայում 1893 թ. սկսված խուլերիայից փրկվելու համար նախ անցել էր Կարին, ուր մտել էր ՀՀԴ շարքերը, այնուհետև անցել Կարս, ուր «մարտական խումբեր կը կազմեր եւ զանոնք կը վարժեցնէր»⁶: Այսպիսով, 1895 թ. Կարսում կուտակվում են զգալի թվով ռազմական ուժեր, որոնք պատրաստվում էին անցնել երկիր:

Այս մասին Քրիստափոր Միքայելյանը Ռոստոմին ուղղված 1895 թ. փետրվարի 25-ի թվակիր նամակում գրում է. «Տաճկաստան գնալ ցանկացողների թիւը օր ըստ օրէ շատանում է, չխօսելով օտարների վրայ՝ միմիայն մեր ճանաչած տաճկահպատակ մշակ-

¹ Տե՛ս **Ռուբէն**, նշվ. աշխ., Ա. հատ., էջ 117-118:

² Տե՛ս «Դրօշակ», օգոստոս, 1894, թիւ 10, տե՛ս նաև Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Ա. հատ., էջ 149:

³ Տե՛ս **Նորեան Ա.**, Դրւագներ Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործունէութիւնից, Ա. տասնամեակ, Բօստոն, 1917, էջ 106, տե՛ս նաև «Յեղափոխական ալպոյն», հատ. 6, Պէյրուք, 1965, էջ 125-126:

⁴ Տե՛ս **Ռուբէն**, նշվ. աշխ., Ա. հատ., էջ 132:

⁵ Տե՛ս **Սասունի Կ.**, Հրայրի դերը հայ ազատագրական շարժման մէջ, էջ 18:

⁶ **Չիլիկիրեան Ե.**, Փնջիկ բարոյական առածներու եւ յիշատակ առաջնորդութենէս, Երուսաղէմ, 1928, էջ 85-86:

ներից մօտ 100 մարդ Երկիր պիտի գնայ: Դոցա պետքերը (ճանապարհածախսով եւ զենքով) մենք կարող ենք հոգալ, բայց անհրաժեշտ է, որ կազմակերպութեան եւ ոչ մի ասեղը չկորչէր այդպիսի մեծ ձեռնարկութիւններում, այդ պատճառաւ հարկաւոր է, որ այդ մարդկանց հետ լինէին ընկերներ, որոնց մենք հաւատում ենք կատարելապէս եւ որոնք կապ կ'ունենային թէ՛ կազմակերպութեան, եւ թէ՛ գնացողների հետ»: Նույն նամակում, անդրադառնալով Երկիր խմբեր ուղարկելու անհրաժեշտությանը, Քր. Միքայելյանը գրում է. «Ներկայումս մեծ քանակութեամբ եւ ամէն տեսակի ուժերի Տաճկաստան գնալը շատ կարելոր է եւ այն տեսակետից, որ վերջին տեղեկութիւնների համաձայն Երկրում հայերի եւ մահմետականների մեջ յարաբերութիւնները ըրպէ առ ըրպէ լարում են եւ ամէն ըրպէ մենք կարող ենք սպասել նորանոր ընդհարումների, այդպիսի միջոցին որքան կարելի է շատ մարդ եւ շատ զենքի այնտեղ լինելը, խօսք չէ կարող լինել, որ առաջնակարգ պահանջ պիտի համարուի»¹: Այսպիսով, ժողովրդին զինելն ու ինքնապաշտպանություն կազմակերպելը և Երկրի տարբեր շրջաններում ՀՅԴ կառույցների ստեղծումը այն առաջնահերթ խնդիրներն էին, որոնք ստիպում էին Հ. Յ. Դաշնակցությանը օր առաջ կազմավորել, զինել և Երկիր առաքել հնարավորինս շատ մարտական խմբեր:

1894-1895 թթ. Կարսում ակտիվ գործունեություն են ծավալում Ռոստոմը (Ստեփան Զորյան), Մարտիրոս Մարգարյանը (Սաֆո), Տուրքախը, Համազասպ Նորհատյանը, Խաչիկ Բզնունին, Հրայր-Դժոխքը: 1895 թ. կարճ ժամանակով Ատրպատականից Կարս է գալիս նաև օրիորդ Սաթենիկ Մատինյանը (տիկին Արղության, Ծաղիկ): Վերջինիս նպատակն էր Թաթուլի (Արամ Արամյան) հետ անցնել Կարին, բայց Կարսի նահանգապետը թույլ չի տալիս: Նույն տարվա վերջին օրիորդ Մատինյանը անցնում է Թավրիզ²: 1895 թ. վերջին Կարս է անցնում նաև Սիմոն Զավարյանը (Սմբատ Օհանյան)³: Այս գործիչների շրջանում տիրապետող է դառնում այն գաղափարը, որ անհրաժեշտ է «ընտրել մի կետ եւ այնտեղ կէդրոնացնել մեր ուժերը»⁴: Նույն գաղափարին հանդիպում ենք նաև «Դրոշակ»-ի խմբագրությանն ուղղված Ս. Զավարյանի 1895 թ. հոկտեմբերի նամակում. «Մեր (այստեղացիներիս) կարծիքն է՝ գործել, կռուել եւ կէդրոնացնել ուժերը մի տեղ»⁵: Այս գաղափարները գործնական հողի վրա դնելու համար Կարսի ՀՅԴ «Զրաբերդ» կենտրոնական կոմիտեի նախաձեռնությամբ Երկիր անցնելու նպատակով 1895 թ. կազմավորվում են մի քանի մարտական խմբեր:

Հատկապէս ակտիվ էր Կարս անցած Հրայրը, որը նոր ուղիներ էր որոնում Երկրին օգնելու համար: Նա մշակում է Երկիր զենք փոխադրելու նոր ձև: Հրայրի ծրագիրը հետևյալն էր՝ Կարսի տեղական ուժերը մարզի սահմանամերձ շրջաններում նախապէս պայմանավորված վայրերում պետք է ռազմամթերք և զենք թաքցնէին և հեռանային, իսկ գյուղացիների անվան տակ թուրքական Բասենից ռուս-թուրքական սահմանն անցած խմբերն այդ զենքերը գիշերով պետք է փոխադրէին Արևմտյան Հայաստանի հայկական գյուղերը⁶: Այս ծրագիրը սկզբնական շրջանում արդյունավետ էր: Դրա

¹ Քրիստափոր Միքայելեանի նամակները, Պէյրուք, 1993, էջ 16:

² Տե՛ս Հ. Յ. Դաշնակցութեան դիւանէն Սեւ-քարեցի Սաքօի ինքնակենսագրութիւնը, «Դրօշակ», յունւար, 1930, թիւ 1, տե՛ս նաև Սեւ-քարեցի Սաքօի ինքնակենսագրականը, Պէյրուք, 1994, էջ 38:

³ Տե՛ս Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Ա. հատ., էջ 215:

⁴ Նույն տեղում, էջ 183, նա՛ն Ռոստոմ (մահուան վաթսուներեակին առթիւ), խմբ. Հր. Տասնապետեանի, Պէյրուք, 1979, էջ 101:

⁵ Սիմոն Զաւարեան (մահուան եօթանասունամեակին առթիւ), խմբ. Հր. Տասնապետեանի, Բ. հատ., Պէյրուք, Համազգայինի «Վահէ Սէթեան» տպարան, 1992, էջ 38:

⁶ Տե՛ս Ռուբէն, նշվ. աշխ., Ա. հատ., էջ 129-130:

շնորհիվ 1895-1896 թթ. մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք է փոխադրվում թուրքական Բասեն, որտեղից անհամեմատ հեշտ էր այն Երկրի այլ վայրեր փոխադրելը: Այնուհետև Հրայրը ծրագրում է իր խմբով անցնել սահմանը, զինվել արդեն թուրքական Բասեն փոխադրված զենքով «եւ սկսել այս կամ այն գործը Երկրում կազմած այս կամ այն ծրագրով»¹:

Հրայրի ծրագրի կարևոր կետերից մեկն էլ Բասենի շրջանի հայաբնակ գյուղերում հեղափոխական կազմակերպությունների ստեղծումն էր: Բայց ինչ-ինչ պատճառներով նա ստիպված էր առժամանակ հրաժարվել իր ծրագրից: Բանն այն էր, որ Հնչակյան մի խումբ փորձել էր անցնել ռուս-թուրքական սահմանը, բայց սահմանազխին բախումներ էր ունեցել ռուս սահմանապահների հետ, ինչի արդյունքում խմբի անդամները ձերբակալվել էին²: Թեև նրանք մի քանի ամսից ազատ են արձակվում, բայց այդ դեպքից հետո սահմանի հսկողությունը ուժեղանում է: «Կարս հաւաքուած տղաքը կը փափա-քէին օր առաջ սահմանէն ներս մտնել, բայց ստոյգ տեղեկութիւններէ կը պարզուէր, թէ սահմանի թրքական կողմի լեռները բռնուած են քիւրտերով, իսկ ռուսական կողմի լեռ-ները՝ թուշերով»³, - հիշում է Սեպուհը: Հրայրը ստիպված էր իր խումբը առժամանակ ցրել Կարսի և Ալեքսանդրապոլի հայկական գյուղերում: Սեպուհի վեցնյակը, որի կազմում էր նաև Անդրանիկ Օզանյանը, ուղարկվում է Արթիկ գյուղ, ուր խումբը պարապում է նշանաձգությամբ⁴:

Մինևույն ժամանակ Կարսից Երկիր անցնելու պատրաստություն է տեսնում ախլաթցի Սերոբ Վարդանյանի խումբը, որը բաղկացած էր 27 մարտիկներից: Խմբի նպատակն էր՝ անցնել Ախլաթ և «անմիջականօրէն մարտական գործունէութիւն ձեռնարկել՝ իբրեւ յեղափոխութեան առաջատար եւ ամենէն ազդու միջոց»⁵: Հրայրի և Սերոբի խնդրերի զենքն ու զինամթերքը Կարսի շրջանի սահմանամերձ գյուղեր փոխադրելու գործը հանձնարարվում է Արամայիս Ազնավուրյանին, որը օգնականներ ունենալով ղոնաղջանցի Մարտիկին, Ուսուլ Գրիգորին և Վռան Նալչաջյանին, զենքը Ալեքսանդրապոլից Մարտիկի կառքով նախ փոխադրում է Կարսի շրջանի Բերնա, այնուհետև՝ Դորբոնդլու գյուղերը, որտեղից այն 20 ձիերով փոխադրում է Հոխվերան, Ղոջաքիլիսա, այնուհետև՝ Արաքսի վրայով Բաշ գյուղ⁶: Այս ճանապարհով մինչև 1895 թ. հունիս ամիսը սահմանագլուխ է հասցվում 100-ից ավելի հրացան՝ իրենց բոլոր պարագաներով և բավարար քանակությամբ փամփուշտ⁷:

Մինչ Հրայրը, Թաթուլն ու Սերոբը Կարսում Երկիր անցնելու պատրաստություն էին տեսնում, 1895 թ. հունվարին Բաքվից Կարս գալով՝ Սասունի թշվառ ժողովրդին օգնելու նպատակով շտապ մի փոքրիկ խմբով ռուս-թուրքական սահմանն անցնում և Սասուն է հասնում շապին-գարահիսարցի Աբրոն (Մկրտիչ Սահակյան), որն իր հետ տանում էր նաև որոշակի գումար: Այն հատկացրել էր Կարսի ՀՅԴ «Զրաբերդ» կենտրոնական կոմիտեն: Աբրոնի խումբը ՀՅԴ առաջին խումբն էր, որին հաջողվում է հասնել Սա-

¹ Դիւան Դ. Յ. Դաշնակցութեան, Ա. հատ., էջ 183, նա՛ն **Ռոստոմ** (մահուան վաթսուներեակին առթիւ), խմբ. Հր. Տասնապետեանի, Պէյրուք, 1979, էջ 101:

² Տե՛ս Դիւան Դ. Յ. Դաշնակցութեան, Ա. հատ., էջ 183, 219, տե՛ս նաև **Ռոստոմ** (մահուան վաթսուներեակին առթիւ), Պէյրուք, 1979, էջ 99, տե՛ս նաև **Ռոստոմ**, Նամականի, էջ 29-30:

³ **Վերածին Մ.**, Ջօրաւար **Սեպուհի** յուշերը (մանկութիւն, պատանեկութիւն, երիտասարդութիւն), հրատարակութիւն «Քրիստափոր» մատենաշարի, Հայէպ, 1992, էջ 91:

⁴ Տե՛ս **Ներսիսյան Ա.**, Ջորավար Սեպուհ, Երևան, 2006, էջ 30:

⁵ **Տասնապետեան Հր.**, Պատմութիւն Դ. Յ. Դաշնակցութեան, I հատ., Պէյրուք, 199?, էջ 128:

⁶ Տե՛ս **Ա. Ազնավուրեանի** յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, հոկտեմբեր, 1937, թիւ 12, էջ 126-128:

⁷ Տե՛ս Դիւան Դ. Յ. Դաշնակցութեան, Ա. հատ., էջ 180:

սուն: 1895 թ. ընթացքում Աբրոն գբաղվում է սասունցիների քանդված տների վերաշինության գործով, հավատ ու հույս էր ներշնչում հուսալքված բնակչությանը: Մուշում և Մշո դաշտի հայաբնակ գյուղերում ստեղծվում են ՀՅԴ առաջին կոմիտեները¹: 1895 թ. կեսերին Տարոնում գործի ղեկավարությունը թողնելով Վարդան վարդապետին՝ Աբրոն մեկնում է Կովկաս՝ դրամ և զենք բերելու համար:

Աբրոյից հետո Կարսի գծով Երկիր անցնող հաջորդ խումբը լինում է ախլաթցի Սերոբ Վարդանյանի 33 (ըստ որոշ աղբյուրների՝ 27²) հոգուց բաղկացած խումբը: 1895 թ. օգոստոսին Սերոբը, որի օգնականն էր Թաթուլը (Աշոտ, Արամ Արամյան), Երկիր անցնելու նպատակով իր խմբով անցնում է Կարսի շրջանի սահմանամերձ Բաշ գյուղը: Սերոբի խմբին ճանապարհ դնելու համար Բաշ գյուղ են գալիս Ալեքսանդրապոլի, Կարսի և Սարիղամիշի ՀՅԴ կենտրոնական կոմիտեների ներկայացուցիչները, որոնց բարենաղթանքից հետո խումբը 1895 թ. օգոստոսի վերջին անցնում է Չլախանա լեռը, որտեղ, ինչպես վկայում է Ա. Ազնավուրյանը. «խմբի անդամներին բաժանուցեցին հրացանները, փամփուշտները եւ ճամբորդական պայուսակները: Ամեն մի զինուորի տրուեց նաեւ երկու զոյգ զուլպայ, մի զոյգ տրեխ եւ երկուական ոսկի՝ անակնկալների հանդիպելիս ծախսելու համար, իսկ մի խոշոր գումար էլ տրամադրեցին Սերովբին եւ Արամին (Թաթուլ) խմբի ընդհանուր կարիքները հոգալու համար»³: Խումբը բարեհաջող անցնում է սահմանը: Նա ճանապարհին ընդհարում է ունենում թուրքական սահմանապահ մի ջուկատի հետ, բայց հետևելով Սերոբի հրահանգներին, հաջողությամբ առաջ է շարժվում և դուրս գալով կրակի գծից՝ անցնում է Արփաչայ գետը: Խումբը հասնում է թուրքական Բասեն, որտեղ էին գտնվում նաև Քեռին (Արշակ Գավաֆյան) և Ջալլաղը: Բասենում խումբը բաժանվում է երկու մասի: Խմբի մի մասը (17 հոգի) Սերոբ Վարդանյանի գլխավորությամբ պետք է գնար Խնուս, այնտեղից՝ Ախլաթ, իսկ խմբի մյուս մասը Քեռու գլխավորությամբ պետք է մնար Բասենի գյուղերում⁴: Բասենից Արամ Արամյանը Ջալլաղի հետ մեկնում են Կարին տեղի ՀՅԴ կենտրոնական կոմիտեին խմբի ժամանման մասին հայտնելու և «ժողովրդի տրամադրութիւնը, հայրենասիրութիւնը բարձրացնելու եւ դրամական հանգանակութիւն անելու համար»⁵:

Մեր համոզմամբ իրականությանը չի համապատասխանում պատմագիտության մեջ շրջանառվող այն տեսակետը, ըստ որի Թաթուլը Բասեն է անցել Հրայրի խմբի կազմում⁶: Այն չի հաստատում Ա. Ազնավուրյանը: Վերջինս Սերոբի 1895 թ. խմբի մասին իր հուշերում բազմիցս նշում է խմբապետի օգնական Արամի (Թաթուլ) մասին: Մինչ դեռ հակառակը պնդող որևէ սկզբնաղբյուր չկա:

¹ Տե՛ս «Դրօշակ», յուլիսի 15, 1896, թիւ 17, տե՛ս նաև **Ռուբեն**, նշվ. աշխ., Գ. հատ., էջ 126-128:

² Տե՛ս **Օխիկեան Վ.**, Սերոբ Աղբիւր (կեանքն ու գործունէութիւնը), «Հայրենիք» ամսագիր, սեպտեմբեր, 1926, թիւ 11, էջ 41, տե՛ս նաև **Աւօ**, Հրայր-Ռժոխք, Պէյրուք, 1985, էջ 56, տե՛ս նաև **Պողոսյան Ստ.**, **Պողոսյան Կ.**, Ինձ բահ տվեք... (Գևորգ Չաուշ), Երևան, 1990, էջ 180, տե՛ս նաև **Տասնապետեան Հր.**, Պատմութիւն Հ. Յ. Դաշնակցութեան, I հատ., էջ 124

³ **Ա. Ազնավուրեանի** յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, հոկտեմբեր, 1937, թիւ 12, էջ 129:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 131-132, տե՛ս նաև **Վալադեան Վ.**, Քեռին, «Հայրենիք» ամսագիր, դեկտեմբեր, 1959, թիւ 12, էջ 55, տե՛ս նաև **Գևորգյան Հ.**, էջեր հայոց ազատամարտի, Երևան, 2010, էջ 42:

⁵ **Ա. Ազնավուրեանի** յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, հոկտեմբեր, 1937, թիւ 12, էջ 132:

⁶ Տե՛ս **Պողոսյան Ստ.**, **Պողոսյան Կ.**, Ինձ բահ տվեք... (Գևորգ Չաուշ), էջ 323, տե՛ս նաև **Տասնապետեան Հր.**, Պատմութիւն Հ. Յ. Դաշնակցութեան, I հատ., էջ 124, տե՛ս նաև **Ներսիսյան Ա.**, Ազգային-ազատագրական պայքարը Տարոնում 1894-1908 թթ., Երևան, 1999, էջ 38, տե՛ս նաև **Գևորգյան Հ.**, Ազատագրական պայքարի հերոսապատումից, Երևան, «Լուսակն» հրատ., 2006, էջ 18:

1895 թ. հոկտեմբերին խնուսցի Գոգո Ավագի ուղեկցությամբ Սերոբի մարտախումբը թողնում է Խնուսի շրջանը և բարեհաջող հասնում Ախլաթ: Այստեղ ստեղծելով հեղափոխական կազմակերպություն՝ Սերոբը կազմակերպում է նաև Բիթլիսի շրջանի հայ բնակչության ինքնապաշտպանությունը¹:

Սերոբի խմբի Երկիր մեկնելուց անմիջապես հետո՝ 1895 թ. օգոստոսին, պատրաստվում է Երկիր անցնել նաև Յրայրը: Նա ծրագրել էր իր մարտիկների մի մասին ուղարկել Խնուս, ոմանց՝ Մուշ և Սասուն, իսկ ինքը մի խմբով մնալ թուրքական Բասենում²: Յրայրի հրահանգով Ալեքսանդրապոլի և Կարսի գյուղերում ցրված խմբերը հավաքվում են Կարսում, տարբեր ճանապարհներով հասնում Սարիղամիշ, ապա՝ Շահթևան և Յոխվերան գյուղերը: Այստեղ մնում են մի շաբաթ՝ մինչև Կարսի ՅՅԴ կենտրոնական կոմիտեից կարգադրություն է գալիս՝ կենտրոնանալ Խանտարայի շրջանի անտառում և սպասել Յրայրի գալու³: Մի քանի օրից Խանտարայի անտառ են գալիս Յրայրը, Կարսի ՅՅԴ կենտրոնական կոմիտեի անդամներ Յանազասպ Նորհատյանը, Խաչիկ Բզնունին, Սև Կարոն և մի քանի այլ գործիչներ: Յրայրը խմբից առանձնացնում է 26 հոգու, ապա ընդհանուր խմբապետ է նշանակում ղզլաղաճցի Օհանին, իսկ տասնապետեր՝ Ջրիկ գյուղացի Յանբարձումին և ղզլաղաճցի Յարությունին: Բացի 26 մարտիկներից, խմբի մեջ էին մտնում վերոհիշյալ երկու տասնապետները, երկու օգնական, խմբապետն ու վալաղը⁴: Այսպիսով, խմբի անդամների ընդհանուր թիվը կազմում էր 32 հոգի: Խմբի յուրաքանչյուր անդամ ուներ 1 «բերդանկա» հրացան՝ 200 փամփուշտով, 1 շվեյցարական ատրճանակ՝ 100 փամփուշտով, փամփշտակալներ, ջրաման և այլն⁵:

Ձեռքի և զինամթերքի բաժանումից հետո խմբին ողջերթի բարենաղթանքներ են հղում Յ. Նորհատյանը, Խ. Բզնունին, Յրայր-Ղեղեղը, որի ճամռն ամենահուղիչն էր: Վերջում խմբին հանձնում են դրոշակ՝ ՅՅԴ զինանշանով, որի վրա ասեղնագործված էին «Մահ կամ ազատություն» բառերը: Խմբին իր խրատներն է տալիս վալաղ Սաֆոն⁶: Սարիղամիշի Ղարաուրգան գյուղի մոտով բարեհաջող անցնելով ռուս-թուրքական սահմանը՝ խումբը մտնում է Բասենի Գոմաձոր գյուղը: Բայց մինչև Գոմաձոր հասնելը տասնապետները, որոնք չեն կարողանում շարունակել ճանապարհը, իրենց զենքն ու զինամթերքը հանձնելով խմբի մյուս անդամներին, իրենք մնում են ճանապարհին⁷: Յաննելով Բասեն՝ Յրայրը խմբի հրամանատարությունը հանձնում է ղզլաղաճցի Ասատուրին, իսկ ինքը մնում է Բասենում: Նա Բասենի շրջանում «ձեռնարկեց Բասենի կազմակերպութեան գործին, որպէսզի ռուսական սահմանէն սկսած Բասեն, Ալաշկերտ եւ Խնուսը կանոնաւորաբար կազմակերպուին եւ հաստատուն թիկունք մը դառնան Երկրի յեղափոխական շարժումներուն համար»⁸: Այս առթիվ հետաքրքիր է Կարսի ՅՅԴ «Ջրաբերդ» կենտրոնական կոմիտեին ուղղված Յրայրի՝ 1895 թ. նոյեմբերի 28-ի նամակը,

¹ Մանրամասն տե՛ս **Ռուբէն**, նշվ. աշխ., Գ. հատ., էջ 149-151:

² Տե՛ս **Ներսիսյան Ա.**, Ազգային-ազատագրական պայքարը Տարոնում 1894-1908 թթ., էջ 36, տե՛ս նաև նույնի Ջորափար Սեպուհ, Երևան, 2006, էջ 32:

³ Տե՛ս **Վերածին Մ.**, Ջօրաւար **Սեպուհի** յուշերը, էջ 94-95:

⁴ Տե՛ս **Միքայէլեան Ա., Սեպուհ** (իր կեանքը եւ յուշերը), «Յայրենիք» ամսագիր, յուլիս-օգոստոս, 1943, թիւ 4, էջ 83-84:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 84, տե՛ս նաև **Անդրանիկի** յուշերը, էջ 16:

⁶ Տե՛ս **Սեպուհ** (իր կեանքը եւ յուշերը), «Յայրենիք» ամսագիր, յուլիս-օգոստոս, 1943, թիւ 4, էջ 84-85:

⁷ Տե՛ս Դիւան Յ. Յ. Դաշնակցութեան, Ա. հատ., էջ 219, տե՛ս նաև **Անդրանիկի** յուշերը, էջ 17-18, տե՛ս նաև **Սեպուհ** (իր կեանքը եւ յուշերը), «Յայրենիք» ամսագիր, յուլիս-օգոստոս, 1943, թիւ 4, էջ 86:

⁸ **Լազեան Գ.**, Յեղափոխական դէմքեր (մտաւորականներ եւ հայդուկներ), Գահիրէ, 1945, էջ 314, տե՛ս նաև **Սասունի Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 18:

որում նա գրում է. «Վատահ եղէ՞ք, եթե գտնեն մի փոքր յարմարութիւն, անդադար պիտի գործեն, մինչեւ վերջին շունչ»¹: Սրանք միայն խոսքեր չէին, Հրայրն իսկապես ուներ գործելու մեծ եռանդ ու հմտություն, որոնք ներդնում էր սեփական ժողովրդի ազատության գործին:

Իսկ խումբը իր երթուղին շարունակում է Իշխու-Հարսընքար-Խոզլու-Յողուրթլու-Յահյա-Քաղքիկ գյուղերով: Խնուսի Քաղքիկ գյուղում խմբին հասնում է Աբրոյի նամակը, որում հրահանգ էր տրվում սպասել մինչև իր գալը: Խումբը ցրվում է Հարամիկ, Խալի-չավուշ, Ղարա-Քյոփրու, Չավուրմե գյուղերում²: Այստեղ խումբը մնում է մոտ երկու ամիս: Այդ ընթացքում Սեպուհի ղեկավարությամբ կազմակերպելով թռուցիկ խումբ՝ սկսում են Խնուսի գյուղերի երիտասարդության հետ զինավարժությամբ պարապել՝ միաժամանակ կազմակերպելով տեղի բնակչության ինքնապաշտպանությունը: Երկու ամիս անց՝ 1895 թ. աշնան վերջին խմբի խնուսցի անդամները հաստատվում են Խնուսի գյուղերում, իսկ սասունցի և մշեցի անդամները, որոնց մեջ էր նաև Անդրանիկ Օզանյանը, Սեպուհի ղեկավարությամբ անցնում են Մուշ և Սասուն³: Այստեղ նրանք լծվում են Տարոնի ժողովրդի զինման ու ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործին: Բայց Սեպուհն ու Անդրանիկը 1896 թ. սկզբին դուրս են գալիս Երկրից, թեև 1-2 տարի անց նրանց կրկին տեսնում ենք Երկիր անցնելու ճանապարհին:

Մեր խորին համոզմամբ իրականությանը չի համապատասխանում պատմագրության մեջ շրջանառվող այն տեսակետը, ըստ որի Անդրանիկը Երկիր է անցել 1895 թ. հուլիսին՝ առանձին խմբով⁴: Սեպուհի և Անդրանիկի հուշերը, ինչպես նաև այլ աղբյուրներ, հաստատում են, որ Անդրանիկը Երկիր է անցել 1895 թ. օգոստոսին Հրայրի, իսկ Բասենից՝ ղզլաղաճցի Ասատուրի խմբի կազմում:

Հրայրի խմբից անմիջապես հետո ռուս-թուրքական սահմանն անցնում է ալվա-ռինջցի Սև Մելքոնի ղեկավարած հնչակյանների՝ 13 հոգուց բաղկացած խումբը: Ի տարբերություն վերը հիշատակված առաջին խմբի՝ այն բարեհաջող անցնում է սահմանը և շարժվելով դեպի Խնուս՝ այնտեղ հանդիպում է ղզլաղաճցի Ասատուրի խմբին: Հնչակյան այս խումբը 2-3 օր Խնուսում մնալուց հետո «Ղարաչորան-Բուլանողի վրայով Սասուն կ'անցնին, բայց ճանապարհին, հաւանօրէն երբ կ'իմանան, որ դաշնակցականները գրաւած են Սասունը, կը վերադառնան դէպի Ալաշկերտ»⁵, - կարդում ենք Սեպուհի հուշերում:

1895 թ. օգոստոսին Կարսում խնուսցիներից կազմված հայդուկային խմբով ռուս-թուրքական սահմանը հատում և Խնուսում է հաստատվում նաև Տուրքախը: Խնուսում նրան է հանձնվում «Խնուսի եւ Պուլանուխի շրջաններում կազմակերպական, հայդուկային խմբերու կազմութեան եւ զինումի պատասխանատու գործը»⁶, որը նա կատարում է մեծ ձեռնհասությամբ և եռանդուն քայլերով:

¹ **Վրացեան Ա.**, Արմենակ Ղազարեան (Հրայր, Դժոխք), «Յուշապատում Հ. Յ. Ղաշնակցութեան. (1890-1950)», խմբ. Ա. Վրացեան, Բոստոն, 1950, էջ 352:

² Տե՛ս **Անդրանիկի** յուշերը, էջ 18-21, տե՛ս նաև **Սեպուհ** (իր կեանքը եւ յուշերը), «Հայրենիք» ամսագիր, յուլիս-օգոստոս, 1943, թիւ 4, էջ 86-88:

³ Մանրամասն տե՛ս **Սեպուհ** (իր կեանքը եւ յուշերը), «Հայրենիք» ամսագիր, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, 1943, թիւ 5, էջ 93-98:

⁴ Տե՛ս **Սիմոնյան Հր.**, Անդրանիկի ժամանակը, Ա. գիրք, էջ 74-75, տե՛ս նաև **Ղազարյան Հ.**, Հայ ժողովրդի ցեղասպանությունն Օսմանյան կայսրությունում 1890-1922 թթ., I հատ., Երևան, 2007, էջ 578:

⁵ **Սեպուհ** (իր կեանքը եւ յուշերը), «Հայրենիք» ամսագիր, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, 1943, թիւ 5, էջ 94:

⁶ «Յեղափոխական ալպոմ», հատ. 5, Պէյրուք, 1964, էջ 315, նա՛և **Ներսիսյան Ա.**, Ազգային-ազատագրական պայքարը Տարոնում 1894-1908 թթ., էջ 37:

1895 թ. Սասուն անցած գործիչների թվում Ռուբենը նշում է նաև Ջալլադին, որն իր խումբը «ապահով կը հասցնէ Տարօն: Ինքը Խնուսի վրայով կը վերադառնայ Կարս»¹: 1895 թ. ամռան վերջին Մուշ է անցնում նաև Կառնենու Մկրտիչը:

1895 թ. օգոստոս-սեպտեմբերին Սասունից Կովկաս է անցնում Աբրոն, որը 2-3 ամիս մնալով այստեղ՝ կազմավորում է հայդուկային խումբ և պատրաստվում 2-րդ անգամ անցնել ռուս-թուրքական սահմանը: Բայց նոր ջարդերի մասին Երկրից եկող լուրերը նրան ստիպում են խումբը թողնել ուրիշ ընկերների ղեկավարության և արդեն կազմավորված ՀՅԴ մեկ այլ խմբի հետ անցնել Սասուն: Աբրոյի խումբը, լավ զինված լինելով, Սասուն տանող ճանապարհին կարողանում է շատ տեղերում ժողովրդին պաշտպանել քրդերի հարձակումներից: 1895 թ. վերջին բարեհաջող հասնելով Սասուն և իր հետ բերելով բավականաչափ դրամ ու ռազմամթերք՝ Աբրոն ձեռնամուխ է լինում Սասունում ՀՅԴ կոմիտեների կազմավորմանը²: Բայց, 1896 թ. մարտին, երբ նա թովմասի հետ Սասունի Սեմալ գյուղից անցնում էին Գելիեգուզան, ճանապարհին սաստիկ ձնահյուսքի տակ են ընկնում և զոհվում: Միայն մեկ ամիս հետո նրանց դիակները Գևորգ Չավուշի և ուրուզցի Հարությունի ջանքերով հանում են ձյան տակից և թաղվում քահանայի օրհնությամբ³:

Անդրադառնալով 1895 թ. Երկիր անցած խմբերին՝ «Դրոշակ»-ի խմբագրությանն ուղղված 1895 թ. հոկտեմբերի թվակիր նամակում Ս. Ջավարյանը գրում է. «Հենց այս օրերը անցած են սահմանը մօտ 80 հոգի զինուած Թաթուլի, Դժոխքի, Ախլաթցի Սերովբի, Խնուսցի Աւագի առաջնորդութեամբ»: Միաժամանակ անդրադառնալով զենքի փոխադրման խնդրին՝ նա նշում է, որ. «100 հատ նոր առնուած զենքեր... վաղուանից ուղարկում ենք դէպի Կարնոյ կողմերը»⁴: Սակայն, զենքի այս քանակությունը Երկիր առաքելու գործին խանգարում են Կարսի նահանգում սկսված խստություններն ու ձերբակալությունները, որոնց առընչությամբ Կարսից գրած 1895 թ. նոյեմբերի 3-ի թվակիր նամակում Ս. Ջավարյանը գրում է. «Արդէն երգրումի վալին դիմած է Կարսայ նահանգապետին՝ թոյլ չտալու կամաւորներին անցնելու (սահմանը – Կ. Հ.). նա էլ պատասխանած է, որ այդպիսի բաներ չկան, բայց խստութիւնները սաստկացրել է»⁵: Այնուհետև Ս. Ջավարյանը նշում է Լևոն Գյուլումյանի ձերբակալության մասին:

Երկիր անցած բոլոր խմբերը համիդյան ջարդերի օրերին անմիջապես անցնում են տեղի հայ բնակչության ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործին: Նման գործունեություն են ծավալում նաև Բասենում հաստատված ՀՅԴ խմբերն ու գործիչները: 1895 թ. վերջին Բասենի շրջանում, հատկապես Դալի-բաբայում թե՛ մարտեր են ընթանում հայկական ինքնապաշտպանական ուժերի և տեղի թուրք-քրդական հրոսակների միջև, որոնց հանձնարարված էր կոտորել հայերին: Այդ կապակցությամբ Հրայրը Կարսի ՀՅԴ կենտրոնական կոմիտեին ուղղված նամակում գրում է. «օգնութիւն է հարկաւոր՝ զէնք, փամփուշտ»: Նույն ժամանակ Թաթուլը հաղորդում է. «Այլեւս յետաձգելու ժամանակ չէ, ...պէտք է հենց հիմա դիմել գործի»⁶: Ստանալով այս նամակները՝ Կարսի ՀՅԴ կենտրոնական կոմիտեն որոշում է. «19 հրացանով եւ բաւականին քանակութեամբ

¹ Ռուբեն, նշվ. աշխ., Ա. հատ., էջ 133:

² Տե՛ս «Դրոշակ», յուլիսի 15, 1896, թիւ 17:

³ Տե՛ս Հ. Յ. Դաշնակցութեան դիւանէն Գևորգ Չավուշի ինքնակենսագրութիւնը, «Դրոշակ», սեպտեմբեր, 1929, թիւ 9, նա՛ն Ամենուն տարեգիրքը, խմբ. Կ. Գեղրգեան, ԺԱ տարի, Պէյրութ, 1964, էջ 135-136:

⁴ Միմոն Ջաւարեան, Բ. հատ., էջ 38:

⁵ Նույն տեղում, էջ 54:

⁶ Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Ա. հատ., էջ 216, նա՛ն Միմոն Ջաւարեան, Բ. հատ., էջ 57:

ատրճանակներով 30 հոգու անմիջապես անցկացնել (սահմանը – Կ. Յ.)», որոնց նպատակն էր. «օգնութեան հասնել պաշարուած Դժոխքին, բռնել յարձակողական դիրք դէպի տերութիւնը (Օսմանյան կայսրութիւնը – Կ. Յ.), ինչքան ոյժերը կու տայ խոյս չտալ ոչ մի ընդհարումից, ժողովրդի վերաբերմամբ բռնել պաշտպանողական դիրք, անպայման հպատակուել այն կողմերուն գտնուող կոմիտէներին եւ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներին»¹: ԳՅԴ այս նոր խմբին, չնայած սահմանազլխին թուրք սահմանապահների հետ ունեցած ընդհարումներին, հաջողվում է 1895 թ. նոյեմբերին անցնել սահմանն ու հասնել Բասեն²:

«Դրոշակ»-ի խմբագրութեանը 1895 թ. նոյեմբերի վերջին ուղղված նամակում Ս. Զավարյանը, անդրադառնալով Բասենի շրջանում տեղի ունեցած ընդհարումներին, գրում է, որ շնորհիվ տեղի հեղափոխականների, շատ տեղերում ինքնապաշտպանական գործն այնպիսի լայն ծավալ է ստացել, որ «զինուորները (թուրք) ջանֆիղա յեղափոխականներից շատ սարսափած են», իսկ որոշ տեղերում «սարսափահար ջանֆիղաներից՝ շատ դէպքեր են եղել, երբ տաճիկները պաշտպանութիւն են խնդրել հայերից»³: Նույն նամակում, հիմք ընդունելով Կարսի ԳՅԴ «Ջրաբերդ» կենտրոնական կամիտէին ուղղված Բասենի գործիչների նամակը, Ս. Զավարյանը գրում է. «Ամէն տեղից օգնութիւն են խնդրում... նրանց (արևմտահայերի – Կ. Յ.) յոյսերը միայն ռուսաստանցի հայերի վրայ է»: Ելնելով դրանից՝ նա առաջարկում է. «Եթէ հաջողուեց մի 100-200 հոգի անցկացնել, մանաւանդ փորձուած զինուորներ, դա կ'ունենայ ահագին նշանակութիւն: Եթէ դրանք անցածների հետ միանան ու կէդրոնանան մի տեղ՝ կարող են առաջ բերել երկրորդ փոքրիկ Ձէյթուն, որը ահագին նշանակութիւն կ'ունենայ հարցի (հայկական – Յ. Կ.) լուծման համար...»: Միաժամանակ նշվում է Կարսի շրջանում զենքի խիստ պակասի մասին. «Հրացանի հարցը ամենակարեւոր հարցն է հիմա: Մենք ունինք պատրաստ 30 հատ եւ շուտով կը լինի մօտ 50 (հրացան – Կ. Յ.): Եթէ դրանք հասան սահմանը, այս-այն տեղ առնելիքների հետ բաւականին լաւ բան կ'լինի»⁴: Ս. Զավարյանի այս ծրագիրն իրագործել չի հաջողվում, քանի որ ցարական ժանդարմերիան սահմանամերձ շրջաններում սաստկացնում է խստութիւնները, նույնիսկ գյուղերում խուզարկութիւններ են կատարվում, որոնց ժամանակ լինում են նաև ձերբակալութիւններ: Նույն նամակում այդ մասին կարդում ենք. «Ամէն տեղ խստութիւններ են... Հաստատ աղբիւրից գիտենք, որ սեպտեմբերի վերջին ներքին գործերի նախարար Դուրնաւօն Շերենետիւիւն (Կովկասի կառավարչապետ – Կ. Յ.) ուղարկելով Պարսկաստանից եկած նամակները՝ առաջարկում է վերջինիս խիստ հետամուտ լինել հայ յեղափոխական շարժմանը...: Շերենետիւն էլ հրահանգ է տուած նահանգապետերին՝ խիստ լինել»: Անդրադառնալով այս խուզարկութիւնների թողած ազդեցութեանը՝ Ս. Զավարյանը գրում է. «Մի կողմից գործը, միւս՝ սովեալները, իսկ ժողովարարութիւնը (դրամահաւաքչութիւնը – Կ. Յ.) բաւականին թոյլ է գնում...»⁵:

Կարսի նահանգում և Ալեքսանդրապոլի գավառում հայ հեղափոխականների հանդէպ սկսված հալածանքները մի կողմից, իսկ աբդուլ-համիդյան ջարդերի հետևանքով արևմտահայ բնակչության տնտեսական քայքայումը մյուս կողմից արգելք են հան-

¹ Դիւան Յ. Յ. Դաշնակցութեան, Ա. հատ., էջ 216, նա'ն Սիմոն Զաւարեան, Բ. հատ., էջ 58:

² Տե'ս «Դրօշակ», դեկտեմբերի 1, 1895, թիւ 20:

³ Դիւան Յ. Յ. Դաշնակցութեան, Ա. հատ., էջ 216, նա'ն Սիմոն Զաւարեան, Բ. հատ., էջ 58:

⁴ Դիւան Յ. Յ. Դաշնակցութեան, Ա. հատ., էջ 217, նա'ն Սիմոն Զաւարեան, Բ. հատ., էջ 59:

⁵ Դիւան Յ. Յ. Դաշնակցութեան, Ա. հատ., էջ 217, նա'ն Սիմոն Զաւարեան, Բ. հատ., էջ 59:

դիսանում 1895 թ. վերջին և 1896 թ. սկզբին նոր մարտական խմբերի կազմավորման և Երկիր անցնելու համար: Այս մասին Կարսի ՀՅԴ կենտրոնական կոմիտեին ուղղված 1895 թ. նոյեմբերի 28-ի թվակիր նամակում Հրայրը գրում է. «Ժողովուրդը տրամադիր չէ խմբերին պաշտպանելու, եւ այսօր շատ մը դժուարութիւնների պատճառաւ անհնար է Երկրի խորքերը անց կենալ: ...Ժողովուրդը չունի ոյժ, չունի կորողութիւն գէթ նոր գործերու ձեռնարկելու, միայն ընդունակ է գէթ ինքզինքը պաշտպանելու, այն էլ, եթէ ունենայ փոքր ինչ ոյժ...»¹: Նույն բանը հաստատվում է ՀՅԴ Բասենի գործիչներից մեկի 1896 թ. հունվարի 2-ի թվակիր նամակում. «...Այլեւս խմբեր չեն կարող անցկենալ նախ ճանապարհների խստութեան եւ երկրորդ՝ ժողովրդի մէջ չպաշտպանուելու պատճառով»²: Ուստի Հրայրն առաջարկում է. «Առայժմ թող տալու է խմբերի անցկենալը, միայն ջանալու է ապրանք հասցնել Սարիղամիշ, ուրկից տեղական երիտասարդների միջոցաւ փոխադրելով՝ տալ ժողովրդին՝ գէթ ամէն մի գիւղում 5-6, որով միայն կարելի է շփում ունենալ ժողովրդի հետ եւ ոգեւորել նրան դէպի նորանոր ձեռնարկներ»³: Հրայրի այս տեսակետն է պաշտպանում նաև ՀՅԴ Բասենի շրջանի վերոհիշյալ գործիչը, որն այդ մասին գրում է. «Իսկապէս, ժողովրդի վիճակը անտանելի է: Թաթուլն էլ գրում է, որ մի կազմաւորուած ցոյց կարող է մեծ օգուտ տալ, բայց ներկայ պարագաների մէջ շարժումներ առաջացնելու բնաւ համակարծիք չեն: Աչքի առաջ ունենալով մահմետականների ֆանատիկոսութիւնը, Երոպայի թոյլ եւ անպիտան քաղաքականութիւնը, ձմեռայ խստութիւններին այդպիսի մի շարժումը կարող է ժողովրդին տանել անդառնալի կորուստի: Ներկայ պարագաներում յեղափոխական խմբերը երբէք չեն կարող առանց ժողովրդի օգնութեան որեւէ գործ կամ ցոյց առաջացնել...»⁴:

Անդրադառնալով 1892-1895 թթ. ընթացքում Կարսի մարզից Երկիր անցած խմբերին ու նրանց նպատակին՝ գալիս ենք հետևյալ եզրահանգումների՝

1. Նշված ժամանակահատվածում Երկիր անցած խմբերի մեծ մասին, որոշ բացառությամբ, հաջողվում է հասնել Երկրի՝ ռազմավարական և այլ առումներով խոշոր նշանակություն ունեցող վայրեր (Սասուն, Ախլաթ, Մուշ, Խնուս, Էրզրում, ...):
2. Խմբերը իրենց հետ Երկիր են փոխադրել որոշ քանակությամբ զենք ու զինամթերք և մարտունակ ուժեր ու գործիչներ:
3. Երկիր անցած խմբերը համիդյան ջարդերի օրերին ակտիվ դերակատարություն են ունեցել արևմտահայության ինքնապաշտպանության կազմակերպման և ղեկավարման գործում, որի շնորհիվ Արևմտյան Հայաստանի որոշ վայրերում (Ախլաթ, Մուշ, Բասեն...) արևմտահայությունը հիմնականում զերծ է մնացել ջարդերից:
4. Կարսի մարզից Երկիր անցած ՀՅԴ գործիչները ձեռնամուխ են եղել Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերում ՀՅԴ կոմիտեների ստեղծման գործին, որը կարևոր նշանակություն ուներ հետագայում արևմտահայության ինքնապաշտպանության կազմակերպման և հեղափոխական գաղափարների տարածման համար:

¹ Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Ա. հատ., էջ 231, նա՛ն ԱԼօ, Հրայր-Դժոխք, էջ 54:

² ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Լեոյի անձնական արխիվ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 162, թ. 1:

³ Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Ա. հատ., էջ 231, նա՛ն ԱԼօ, Հրայր-Դժոխք, էջ 54:

⁴ ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Լեոյի անձնական արխիվ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 162, թ. 1:

РЕЗЮМЕ

Акопян Карапет, В 1892-1895 ГГ. ВХОД В СТРАНУ ИЗ КАРССКОЙ ОБЛАСТИ ВОЕННЫХ И ВООРУЖЕННЫХ ГРУППИРОВОК И ИХ РОЛЬ В ДЕЛЕ САМОЗАЩИТЫ ЗАПАДНЫХ АРМЯН, -

В 1892-1895 гг. для того чтобы помочь западным армянам, из Карсской области переходят русско-турецкую границу ряд деятелей (Тигран Оконян, Кара-Мелик (Барсег Тер-Григорян), Кери (Аршак Гавафян), карабахцы Аршак, Джаллад (Ерванд Баберян), Турбах (Арутюн Киракосян)) и группы (Арабо (Степанос Мхитарян), Мурат Поячян, Погос хзлагачци, Степан шеникци, Абро (Мкртич Саакян), Ахбюр Сероб (Сероб Варданян), Грайр Джохк (Арменак Газарян), Джаллад, Гнчакян Сев Мелкон и другие), которые в Страну перевозят не только оружие и боеприпасы, и военные силы, а также активно участвуют в деле самозащиты западных армян.

Կարապետ Հակոբյան